

М.А. Милан
ЛИШАНЧИЋ

историчар, Чачак

Наталија
НАУМОВИЋ

историчар уметности, Чачак

УДК: 94(=411.16)(497.11 Чачак)".../1941"
323.15(=411.16)(497.11)".../1941"

„ИЗЛАЗАК ИЗ АНОНИМНОСТИ“ - ЈЕВРЕЈИ У ЧАЧКУ ДО 1941. ГОДИНЕ¹

АПСТРАКТ: Рад анализира демографске одлике, социјални стање и друштвени положај Јевреја у Чачку до 1941. године, са нагласком на међурајини период. Малобројна заједница Јевреја допринела је разноликости друштва предратне чачанске вароши, па се тако укључила у генералну слику демографске и социјалне структуре међурајине Југославије. Чачански Јевреји су имали релативно миноран утицај на свеукупни развој града, али и поред тога представљају знаменитости и куриозности посебно ако се узме у обзир њихов образовни и професионални профил. Квалитативна посебност и специфична различитост Јевреја типична за међурајини период нису многи утицали на становнике Чачка који су своје суграђане посматрали као интегрални део вароши.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачак, Јевреји, јеврејска заједница, Ешкенази, Краљевина Југославија, међурајини период

Јевреји у Европи - основне одлике

Почевши од древне Месопотамије, старог Египта, античке Грчке и римске империје па све до данас, Јевреји представљају константу у историји Европе, односно простора басена Средоземног мора. Од древног Канаан-а² преко простора данашње Сирије, Јордана, Ирака, Магреба, Шпаније, Европе и Русије, јеврејски народ активно суделује у друштвено-

ним, политичким и културно-економским историјским токовима. Историја Јевреја обележена је вишеслојним утицајима у генези и развоју образовања, теологије, медицине, филозофије, економских токова, уметности и музике, али и историјом прогона и насиља - а све наведено је током дугог хронолошког периода Јевреје довело до најразличитијих држава, друштава, култура и менталитета.

Уништење Иродовог Израела и „пад другог храма“ 70. године нове ере означава се као прекретница која је постала индикатор за свеопште расељавање и миграцију, али и дефинитивно напуштање идеје о јеврејској држави која је формира-

¹ Аутори дугују велику захвалност Аници Ешкенази-Чеквић и Ленки Василић које су својим сведочанствима и добром вољом умногоме помогле да овај чланак буде реализован.

² Древни библијски термин који се користи за данашњи Израел и обална подручја Либана и Сирије.

на тек неких 1900 година касније - 1948. године.³ У овој „историји дугог трајања“ Јевреји су населили готово сваки кутак Европе и тако постали саставни део развоја Старог континента све до данашњих дана. Ова велика јеврејска дијаспора и њена историја могу се посматрати кроз призму две највеће и најзначајније групе - Ашкеназа и Сефарда. У грубим цртама, први се везују за простор данашње Француске и Немачке као и источне Европе (Пољска, Украјина, Чешка и Русија)⁴, док су Сефарди након изгнанства из Шпаније у XV веку населили широк простор који је обухватао јужну Француску, Холандију (посебно Амстердам), северну Италију, Енглеску (углавном Лондон), северну Африку, Блиски исток и простор Балкана.⁵ Од XVI до краја XIX века јеврејско становништво у Европи, Блиском истоку и Магребу значајно се увећало са 675 хиљада колико их је било око 1650. до 1,2 милиона 1800, да би се око 1880. године тај број попео на чак 7,5

милиона од чега је готово 80% живело у континенталној Европи. Сличан демографски раст десио се и у периоду између 1880. и 1941. године. Током Великог рата (1914-1918) број Јевреја у свету је достигао 14 милиона што је за само 35 година од 1880. године увећање од готово 100% са просечним годишњим растом од око 1,72 процента. Међуратни период (1918-1941) било је доба нешто успоренијег раста јеврејског становништва у односу на претходне периоде, па је у освит Другог светског рата број Јевреја у читавом свету достигао 17 милиона. У „версајској“ Европи, од земаља које су настале распадом великих царстава и ревизијама државних граница, највећи број Јевреја нашао се у Пољској - више од 3 милиона, у Румунији милион, СССР-у око 2,8 милиона и око 1,1 милион у Литванији, Летонији, Чехословачкој и Мађарској.⁶

Индикативни фактори кретања и пораста јеврејског становништва у Европи свакако су политичко-економске природе, али су то засигурно и развој индустрије и градова. Већ у XVII веку започело је кретање према западу што је резултирало настањивањем јеврејског становништва углавном у великим трговачким средиштима какви су били Амстердам, Лондон, Хамбург и Венеција. Такође, брз процес урбанизације и развој индустрије током XIX века и у првој половини XX

³ Током Првог римско-јеврејског рата 70. године н. е. римски цар Тит поразио је јеврејску војску и разорио Други храм од ког је до данас остао само „Зид плача“. [<http://www.biblicalchronology.com/Jerusalem.htm> (приступљено 15. 6. 2015)].

⁴ Ашкенази или „Немачки Јевреји“ представљају јеврејску етничку заједницу чија се етногенеза везује за простор Светог Римског Царства, као и немачку културу и менталитет. Традиционалним језиком Ашкеназа сматрају се резни дијалекти Јидиша. [<https://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/Judaism/Ashkenazim.html> (приступљено 15. 6. 2015); Срђан Баришић, *Јевреји у Београду* (Београд 2005), 71-73]

⁵ „Шпански Јевреји“ или Сефарди (Yahadut Sfarad - хеврејска реч за Шпанију) населили су простор Шпаније у позним годинама Римског царства углавном долазећи из Северне Африке и са Блиског истока. Заједно са Маварима оставили су значајан културно-економски и привредни утицај на простор Пиринеја, али су након шпанске Реконквите 711-1492 („поновног освајања“) протерани и расељени по читавој Европи. Језик Сефарда је јудео-шпански (говорни), односно ладино (писани). [Д. Ц. Голдберг, Ц. Д. Рејнер, *Јевреји. Историја и религија* (Београд: Клио, 2003), 110-174; Кринка В. Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском њулу* (Београд: Народна књига; Алфа, 2001), 7-9; Елијас Таубер, *Јевреји као нераздвојни дио развоја привреде и културе у БИХ* (Сарајево, 2006), 233-238; <http://www.sephardim.com/> (приступљено 16. 6. 2015)].

⁶ У периоду између два рата велика јеврејска заједница постојала је у Сједињеним Америчким Државама у којима је живело негде око 2,5 милиона Јевреја. Између 1846. и 1914. године из Европе је, углавном у САД, избегло око 52 милиона људи, од чега су 6% били Јевреји. Поред Америке, Европе, Северне Африке и Блиског истока, постојале су мање јеврејске заједнице и у Индији и Јемenu. [Шарл Етингер, *Историја јеврејског народа* (Београд: Гинко, 1996), 367-372; Голдберг Рејнер, *Јевреји. Историја и религија*, 174, 190-191; Милан Лишанчић, „Америчко друштво у међуратном периоду у романима Френсиса Скота Фицџералда и Џона Шгајнбека“, *Зборник радова народног музеја XLII* (2012), 60-61].

подстакли су промену начина живота европских Јевреја који су као традиционални становници градских средина умели да искористе и постану важни чиниоци друштвених и културно-економских токова у Европи. Поред трговине и медицине као традиционалних професија Јевреја, бујање градова, развитак индустријских грана, као и рађање модерног капитализма, увело је Јевреје у нове облике привређивања па се тако повећао број занатлија, превозника, банкара и практиканата тзв. слободних професија (лекари, архитекте, инжињери, научници, адвокати).⁷ До 30-их година XX века фактори политичко-правне природе такође су утицали на пораст броја становника и положај Јевреја у Европи. Постепена еманципација у другој половини XIX и у првој половини XX века и асимилација са домаћим становништвом довели су, како каже историчар Ерик Хобсбаум, „до дизања поклопца са парног лонца талената“.⁸ Личности као што су Ротшилди, Менделсон, Дизраели, Маркс, Хајне, Ајнштајн и многи други оставили су неизбрисив траг у историји Европе, али је политизација антисемитизма, која је кулминирала доласком на власт Адолфа Хитлера 1933. године, уништила све до тада постигнуто и као продукт на светску сцену донела насиље и холокауст.

⁷ Арно Мецлер, Улога и будућност слободних занимања у европском цивилном друштву 2020 (Брисел: Европски господарски и социјални одбор 2014), 1-3; Драгана Кнежић-Поповић, „Историја слободних професија од ARTES LIBERALES до савременог доба“, *Стирани правни животи* (2/2008).

⁸ Идолози просвећености XVIII века, као и Француска револуција, многоме су подигли свест и отворили врата еманципације и увођења Јевреја у модерно европско друштво. Џошуа Чајлд, велики економиста свог времена, анализирао је улогу јеврејских трговаца у британској економији, док је Шарл Монтескје у свом чувеном делу „Дух закона“ говорио о привредном, културном и политичком утицају Јевреја на европско друштво. [Етингер, *Историја јеврејског народа*, 291-296; Ерик Хобсбаум, *Крај културе* (Београд: Архипелаг, 2014), 65-85].

Јевреји на југословенском тлу до почетка XIX века

Историју Јевреја на Балкану можемо пратити од периода Римског царства где у једној од њених провинција (Панонији) налазимо остатке јеврејске културе. Сматра се да су Јевреји током IX и X века насељавали обалу Дунава и да су се управо тада први пут настанили у Београду. Путописац Бенјамин од Туделе у XII веку помиње да је јеврејско становништво извршило велики културни утицај на хришћанско становништво на Балкану, док су у периоду Боја на Косову (1389. године) јеврејски трговци држали примат у трговини сољу.⁹ Најважнији догађај и процес који је многоме обележио историју Јевреја на Балкану било је њихово протеривање из Шпаније и Португалије крајем XV и почетком XVI века током периода Реконквисте. Велика и утицајна јеврејска заједница у Шпанији нашла се на удару инквизиције која је под палицом Томаса Торквемаде (иначе јеврејског порекла) протерала Маваре и Јевреје са Пиринејског полуострва. Многи су прешли у хришћанство, али је значајан број превасходно богатијих Јевреја нашао уточиште на огромном подручју Европе, Африке и Блиског истока. Они се могу поделити у две групе: они који су остали у крилу западноевропске културе (Амстердам, Лондон, Француска, Италија) и оне који су се укључили у сферу оријенталне културе и мултинационалног друштва Османског царства.¹⁰

⁹ Ненад Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*. (Београд: Институт за савремену историју, 1997), 11-12; Д. Ј. Елазар, *Balkan Jewish Communities: Yugoslavia, Bulgaria, Greece, and Turkey* (1984); Михаило Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*. (Београд: Филип Вишњић, 1995), 29.

¹⁰ Петров, *Култура ишанских Јевреја на југословенском тлу*, 9-10; Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*. (Београд: Институт за савремену историју, 2008), 154-155.

Јевреји који су одабрали Оријент такође се могу поделити у две групе: блискоисточне и Јевреје који су населили области европског дела Отоманске империје, тј. Балкана. Шпански Јевреји (Сефарди) су у Османском царству имали могућност да своје пословне активности слободно практикују, али и да негују и културне тековине које су понели са Иберијског полуострва. Јаке миграционе струје сефардских Јевреја текле су и у правцу јужнословенских земаља и ка Балкану уопште. Најзначајнији центри, поред Истанбула и Солуна, били су Скопље, Битољ, Београд и Сарајево, док се друга група Јевреја (Ашкенази), након великих пораза Турске од Хабзбуршке монархије крајем XVII и у првој половини XVIII века и успостављања границе на реци Уни, Сави и Дунаву, наша одвојена од Сефарда који су све до распада Аустро-Угарске 1918. године представљали велику већину јеврејског становништва у оквирима европског дела Османског царства.¹¹

У оквиру Отоманске империје Јевреји су имали завидан ниво аутономије и права. Гарантована им је слобода вероисповести, комунална питања су решавана у оквиру јеврејских заједница које су имале и своје судство, док су неки од јеврејских трговаца били и закупци харача за рачун турских обласних господара. На повољан положај Јевреја у оквиру Османског царства утицали су многи фактори од којих су најважнији теолошки и политички. У плуралистичком друштву царства Јевреји су били само још једна од верских мањина која није упадала у очи муслиманима као што је хришћанима

који своју нетрпељивост према јудаизму базирају искључиво на теолошким основама. Међутим, важнији разлог повољног положаја Јевреја је политичке природе јер су хришћани, оличени у ривалском Хабзбуршком царству, били главни непријатељи Османског царства.¹²

У оваквим околностима они су могли готово неометано да се шире, развијају и чувају своје економско-културне карактеристике. Трговина је била основно занимање Јевреја на Балкану који су били углавном становници градова. Као у случају Београда, Дубровника, Сплита, они су преко својих веза у иностранству повезивали ове балканске градове са великим трговачким центрима у Европи попут Венеције, Амстердама и другим центрима у Немачкој и на Средоземљу и тако их уводили у тзв. велику јеврејску међународну трговачку мрежу. Јевреји су били једни од главних снабдевача царске војске и двора скупocenim тканинама, али су били чувени и по медицини, банкарству, апотекарству, златарству и занатству. Међутим, иако су се јеврејске заједнице релативно брзо и успешно прилагодили животу на Балкану, то ипак није довело до пораста броја становништва нити претераног развоја умногоме због глобалне заосталости Османског царства у односу на средњу и западну Европу по питању модернизацијских токова, индустријализације и урбанизације.¹³

¹¹ Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, 13-14; Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 113-154.

¹² Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, 10; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 12-13.

¹³ Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, 9-23; Жени Лебл, *Плима и слом* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1990), 72-91.

Јевреји у Србији до 1918. године

Стварање националних држава на Балкану означило је постепено дистанцирање од оријентализма и приближавање тековинама Француске револуције, односно грађанског либералног друштва. Процес стварања националног интегритета, јединства и менталитета ишао је упоредо са друштвеном диференцијацијом и конструисањем државних институција које су имале задатак да на одређеној територији окупе и организују све своје грађане. Јеврејске заједнице су се веома брзо и лако прилагодиле новим околностима на Балкану усвајајући нове друштвено-политичке тенденције створене појавом националних држава. Преко јеврејских општина као традиционалног облика организовања, Јевреји су успели и у оваквим околностима да очувају своју културу и посебност, али и врло лако да се интегришу и прихвате нове националне идентитете.

Јевреји у Србији су одувек били малобројни, па је тако било и током XIX и у првој половини XX века. Иако компактна етничка скупина, њихов утицај на друштвену, политичку и економску структуру у држави био је миноран, али су као претежно градско становништво имали нешто већу улогу, посебно у трговини. Демографија јеврејског становништва у периоду од 1804. до 1918. није доживљавала значајније промене. У устаничкој Србији 1804. године живело је око 1000 Јевреја који су били углавном градско становништво и највише их је било у Београду. Раст броја јеврејског становништва био је спор, па их је тако средином 1845. године само у Београду живело 1476, што је тада представљало

више од 90 процената од њиховог укупног броја. Неких тридесетак година касније, у време борбе Србије за стицање независности, било је 2049 Јевреја што је било око 0,15% од укупног броја становника земље (око 1.400.000). За разлику од претходног у периоду од 1874. до 1900. године убрзано се повећавао број Јевреја и њихов удео у укупном броју становника Србије, па их је тако 1884. године било 4160 (0,21%), а 1890. године 4652 (0,22%), да би се тај број 1900. године повећао на 5729, што је било око 0,23% од укупног броја становника Краљевине Србије. Јевреји су у периоду иселавања Турака из српских градова (1867. година) сачињавали чак 10,4% од укупног становништва градова у тадашњој Србији, што довољно говори о њиховој оријентисаности према урбаним срединама. Највише српских Јевреја је живело у Београду (између 53 и 65 процената од укупног броја Јевреја у Србији) где су чинили током читавог периода у просеку око 5,5% од укупног броја становника главног града, а неке од значајнијих заједница постојале су у Шапцу, Смедереву, Пожаревцу, Нишу и Пироту.¹⁴

Може се рећи да је правни положај Јевреја у Србији до 1918. године био повољан, мада не константан. Након нешто неповољније климе за време Првог српског устанка¹⁵, већ 1819. године ситуација се поправља набоље. Тада је обновљена зграда београдске синагоге што

¹⁴ Кољанин, *Јевреји и антијеврејство у Краљевини Југославији 1918-1941*, 157-177; Жени Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији* (Београд: Чигоја штампа, 2002), 3-4.

¹⁵ Уочи освајања Београда крајем 1806. године Турци су опљачкали Јевреје, чему је уследила пљачка од стране устаника по освајању града. Током пљачке и убиства Турака, устаници су убили и неколико Јевреја док је неколицина, заједно са муслиманима, насилно преобращена у хришћанство, а део је пребегло у Земун. [Кољанин, *Јевреји и антијеврејство у Краљевини Југославији 1918-1941*, 157; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 13-14]

је само био почетак мирног и просперитетног положаја Јевреја за време владавине кнеза Милоша Обреновића (1817-1839, 1858-1860) који је кулминирао доношењем тзв. „Објавленија“ којим се Јеврејима гарантује изузетан положај у односу на остале грађане.¹⁶ Након периода умерене кризе и антијеврејских закона за време Уставобранитеља (1842-1858) и кнеза Михаила Обреновића (1839-1842, 1860-1868) који су били под утицајем српских а били уперени против јеврејских трговаца, пуну грађанску равноправност Јевреји стичу уставом из 1888. године који је довео до њиховог бржег напретка и интеграције у српско друштво.¹⁷

У самом друштву, ако изузмемо политику и друге „посебне“ околности, као што је утицај „модерног“ антисемитизма, однос према јеврејској заједници био је знатно позитивнији. Српске породице су лечиле своју децу код многих лекара и апотекара Јевреја који су се, поред трговине као основне делатности, бавили услугом, а били су и занатлије (димари, гајтанције, кројачи), адвокати, судије, банкарни, шпекулантни, мењачи, учитељи, професори, уметници и музичари. Друштвена диференцијација утицала је на социјалну структуру и у јеврејској заједници тако да је и међу њима било најамних радника и сиромашних.¹⁸ Однос српског становништва према јеврејском огледао се и у

признању онима који су дали животе у ратовима из 1876/1877, 1912-1918. године што је додатно учврстило интеграцију јеврејског становништва.¹⁹

Отворене манифестације антисемитизма биле су вишеслојне и мултидимензионалне, али ипак релативно ретке. Нетрпељивост је потицала готово искључиво из виших слојева српског друштва (трговаца, занатлија, политичара), док су нижи слојеви антисемитизам (који је био веома редак у њиховом случају) испољавали искључиво због релације село-град, јер је већина српског становништва, за разлику од јеврејског, живела у руралним крајевима. Димензије антисемитизма биле су различите и веома ретко су добијале насилан карактер као и верску основу и поред традиционалних хришћанских веровања у Јевреје као „убица Христа“. Доминирали су сујеверје и веровања у „ритуална убиства“, што је одлика аграрних и непросвећених друштава, али су власти и црква успешно сузбијале ове предрасуде. Економски и „модерни“ политички антисемитизам се јављао као тенденција српских трговаца и политичара који су на тај начин желели да осигурају сопствене позиције и добију политичке поене.²⁰

¹⁶ Према овом кнежевом указу за све спорове са Јеврејима била је надежна искључиво његова канцеларија. Међутим, после неколико година указ је повучен и од 1836. године Јевреји подлежу истим обавезама као и остали грађани. [Кољанин, *Јевреји и антијеврејски политички антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 159; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 16]

¹⁷ Кољанин, *Јевреји и антијеврејски политички антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 164-165; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 16-18.

¹⁸ Кољанин, *Јевреји и антијеврејски политички антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 164; Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском њулу*, 17-18.

¹⁹ Велики број Јевреја учествовало је у ратовима 1912-1918. године. Београдски рабин Игњат Шланг је 1912. године писао да је објава рата Турцима „одјекнула у срцу код јеврејских грађана као и код браће Срба“. Од око 5000 Јевреја у Србији нешто више од 600 (12%) је учествовало у рату. Неки од познатијих Јевреја учесника били су пуковник Абрам Бераха, Давид Алкалај, Леон Коен, Данило Албахари... [Више у Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*, 45-95]

²⁰ Кољанин, *Јевреји и антијеврејски политички антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 161-164.

Чачански Јевреји у међуратном периоду - демографске одлике

У оквиру југословенских граница између два рата живела је и релативно малобројна групација Јевреја која је припадала различитим културим, економским и географским областима. Број Јевреја у Краљевини СХС/Југославији споро је растао, природни прираштај је био знатно испод нивоа осталог становништва, а главни индикатор раста била је миграција Јевреја из Средње и Источне Европе посебно 30-их година након Хитлеровог преузимања власти у Немачкој и Стаљинових чистки у Совјетском Савезу. Према првом попису становништва из 1921. године од 12.017.323 становника било је око 65 хиљада Јевреја (0,53% од укупног броја), док их је по попису из 1931. године било 68.405, што је било 0,49% од 13.934.038 становника. Непознаницу представља тачан број Јевреја између 1931. и 1941. године. Извори, тумачења и подаци нису усаглашени, али се скоро са сигурношћу може рећи да је број јеврејског становништва у поменутој декади износио између 73 и 75.000 или 0,46% од укупно 16 милиона становника Југославије 1941. године. Ова неусаглашеност се може приписати све јачој несигурности Јевреја, нарочито након замаха масовних прогона 1938. године који су проузроковали или неисказивање јеврејског порекла или прелазак у другу веру.²¹

Ашкенази и Сефарди су чинили основне две групације југословенских Јевреја са незнатним бројем Ортодокса.²²

²¹ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*. (Београд: Нолит, 1988), 32; *Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца од 31. јануара 1921*, Сарајево, 1921, 2-3.

²² Ортодоксни јудаизам је приступ који се придржава тумачењу и примени Торе као закона. Овај вид јудаизма у себе укључује модерни ортодоксни јудаизам и ултра-ортодоксни

Укључивањем територија Аустро-Угарске у оквиру југословенске државе допринео је знатном увећању ашкенаских Јевреја који су тако чинили неких 60% наспрам око 40% Сефарда од укупног броја јеврејског становништва у Краљевини. На територији Хрватске, Славоније и Војводине живели су готово искључиво Ашкенази, а главни центри били су им Београд, Загреб, Земун, Славонски Брод, Суботица, Нови Сад и Зрењанин. Сефарди су претежно настањивали јужније крајеве са главном базом у Босни и Херцеговини (Сарајево) где се прве заједнице појављују још у XV веку. Било их је и у Далмацији (Дубровник, Сплит) и Србији, а значајне сефардске заједнице живеле су у Македонији, посебно у Скопљу и Битољу у ком је живело чак 4000 Сефарда. Оваква расподела делом је последица близине великих јеврејских заједница Беча и Будимпеште (Ашкенази), односно Солуна и Истанбула (Сефарди).²³

Чачански крај никада није био значајно боравиште јеврејског становништва. Због оскудности историјских извора демографију јеврејског становништва у Чачку до 1921. године, када је обављен први свеобухватни попис становника Краљевине СХС, веома је тешко уобличити. За време прве владавине Милоша Обреновића (1817-1839) и столовања његовог брата Јована у Чачку, помиње се дечак јеврејске народности Јеротеј Аврамовић кога је ужички епископ, иначе Чачанин, Нићифор Максимовић „довео на свој двор... крстио и православној вери обучио“. Јеротеј је завршио ос-

или Хареди јудаизам у широк спектар филозофије и настао је крајем XVIII и почетком XIX века. [више у: <http://www.orthodox-jews.com/orthodox-jews.html#axzz3eMk7pQ00> (приступљено 18. 6. 2015)]

²³ Петров, *Култура ишанских Јевреја на југословенском тлу*, 14; Етингер, *Историја јеврејског народа*, 370.

новну школу и гимназију у Чачку, касније је постао монах, па јеромонах и на крају протосинђел, а био је и члан епархијске конзисторије.²⁴

У другој половини XIX века па све до 1921. године тачан број Јевреја у Чачку готово да није могуће одредити због недостатка извора, али постоје фрагменти који говоре о њиховој постојаности у чачанском крају. Јеврејин из Одесе, доктор Симон Мошовић, живео је у Чачку током 1884. и 1885. године где је радио као млађи лекар у Градској болници.²⁵ Доктор Давид Розенберг из Добра (Угарска) радио је као срески лекар у Чачку између 1882. и 1885. године када одлази да службује као резервни капетан I класе у Српско-бугарском рату.²⁶ Вршчанин Јосиф Шауенгел живео је у Чачку током 1852. године где је радио као окружни лекар, а доктор Лејб Шнекендорф је од 1872, до претпоставља се почетка 1873. године, радио као лекарски помоћник док није уштедео новац и отишао на студије медицине у Марбургу.²⁷ За време Великог рата (1914-1918) у Чачку су према расположивим подацима живела два Јеврејина. Аустроугарски хумориста и писац Александер Рода Рода боравио је средином новембра 1915. године у Чачку и околини и у свом делу Српски дневник (Serbisches Tagebuch) наводи да у насељу од 6000 становника живи један Јеврејин

по имену Лујо Хирт који је дошао у Чачак као службеник из Крагујевца.²⁸ Други Јеврејин звао се Леон Вајс. Овај Њујорчанин је од почетка Великог рата био шеф Инфективног одељења у Чачку где је и умро средином марта 1915. године од пегавог тифуса.²⁹

Значајно јаснија демографска слика Јевреја у Чачку може се конструисати након два пописа становништва у Краљевини СХС/Југославији из 1921. и 1931, као и нацистичких спискова из маја/јуна 1941. године. У чачанском округу је по попису из 1921. године живело 13 Јевреја, што је представљало 0,010% од укупно 121.888 становника округа, док је од 5.008 становника Чачка 1921. било 10 Јевреја, што је било 0,196 процената од укупног броја становника општине.³⁰ Попис из 1931. године организован је по бановинама, па је тако забележено 158 Јевреја од 256.436 становника Дринске бановине у којој се налазио и Чачак. Судаћи по овом попису, који је као главни критеријум имао вероисповест, у Чачку је у рубрици „остали“, која се углавном односила на Јевреје, било убележено петнаест имена.³¹ Иако у овом попису нису пописани чачански Јевреји или су једноставно бројани са домаћим православним становништвом, немачки извештаји из маја/јуна 1941. донекле говоре о демографској конструкцији Јевреја у Чачку из-

²⁴ Аноним, „Мало историје из живота епархије жичке“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, јануар 1929, 10.

²⁵ Учествовао у Српско-бугарском рату 1885. и у војсци остао до 1901. године. Био је и члан Српског лекарског друштва. [Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 11]

²⁶ Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 13.

²⁷ Јосиф Шауенгел је са супругом покрштен по обредима СПЦ и узео име Јован Петровић. У српској војсци је стекао чин санитетског мајора. Шнекендорф је учествовао у оба српско-турска рата и у Српско-бугарском рату. Након рата 1888. године прелази у хришћанство и узима име Љубомир Селаковић. [Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 13]

²⁸ Никола Баковић, „Одељак из Српског дневника Рода Рода о посети Чачку и Овчарско-кабларској клисури 1915. године“, *Изворник, Грађа МИАЧ*, 30 (2014), 15.

²⁹ Леон Вајс је за своје заслуге у балканским ратовима одликован орденом Св. Саве и Крстом милосрђа. [Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 18]

³⁰ *Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрватиа и Словенаца од 31. јануара 1921*, Сарајево, 1921, 2-3; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 30.

³¹ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књ. II, Присујно становништво по вероисповести*, Београд, 1938; Петрановић, *Историја Југославије*, 41; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 32-33.

међу 1931. и 1941. године. Документ који говори о дељењу жутих трака из 19. јуна 1941. године даје нам информацију да је у Чачку било 32 Јевреја³², с тим што је у те спискове уписана и Наталија Милетић (рођена Поповић) која је била удата за покрштеног Јеврејина Бранка Милетића.³³ Број Јевреја у Чачку 1931. године нешто је теже одредити. Судаћи по немачким извештајима из 1941. и усменим сведочанствима са сигурношћу можемо потврдити да су у Чачку 1931. године живели чланови породице Ешкенази³⁴, затим Фина Албахари, жена Јакова Албахарија, која се 1931. године у Чачак доселила из Лавова у Пољској³⁵, као и Тодор Хирт рођен 1911. у Чачку. Због оскудности извора не може се са сигурношћу потврдити колико је тачно Јевреја живело у Чачку на почетку четврте деценије XX века.³⁶

Већина од 32 Јеврејина настањена у Чачку 1941. године рођена је у Босни и Херцеговини (Вишеград, Добој, Тешањ, Сарајево, Брчко, Зеница, Требиње), али има и оних који су рођени у Београду, Славонском Броду, Апатину, Панчеву, Осијеку, Пожаревцу, Бечу и Петрограду (доктор Стефан Бер).³⁷ Веома је тешко одредити којој групи припадају чачански Јевреји. Географски гледано они који су долазили из Босне или Лесковца (Вида Карио/Стефановић) претпоставља се да припадају сефдарској групи, док они из Славоније, Пољске (Фина Албахари),

Хрватске и Војводине припадају ашкенаској групи Јевреја, мада без релевантних извора и сведочења ово остаје у домену претпоставке. Једино приближно релевантно је сведочење потомака чачанског судије Симе Ешкеназија, Ленке Василић и Анице Ешкенази-Чековић, које наводе да су Симини родитељи Нафтали и Ленка „причали на ладину када нешто деца не треба да чују“.³⁸ Јудео-шпански језик (ладино) био је искључиво дијалект сефдарских Јевреја, али се и даље не може са сигурношћу тврдити да је породица Ешкенази сефдарског порекла, посебно због презимена које представља народски израз за другу групу Јевреја - Ашкеназе.

Демографске одлике показују да Чачак никада није био значајније место окупљања Јевреја који су се углавном стационарали око већих трговачких центара - Београда, Шапца, Смедерева и Ниша. Деценија између 1931. и 1941. била је период велике миграције Јевреја из Средње и Источне Европе који је погодио Југославију и управо је то био узрок повећања броја Јевреја у Чачку за око два пута, али ни то није допринело да у њему настане значајнија јеврејска заједница. Компаративна анализа демографских прилика Чачка са другим градовима сличне величине и карактеристика иде у прилог овој констатацији. Тако је Пирот 1921. имао 137 Јевреја на 10.000 становника, док је Смедерево на око 6.000 имало 70 Јевреја наспрам 13(10) колико их је живело у Чачку. Пожаревац је у истом периоду био дом за три пута више Јевреја, док их је у Новом Пазару живело дупло више.³⁹ Уопштено, централна Србија

³² МИАЧ, ГП, К-57, б. 6.

³³ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

³⁴ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године.

³⁵ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

³⁶ Породица Ешкенази се 1917. године преселила из Београда у Чачак. [Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године]

³⁷ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

³⁸ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године.

³⁹ Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 3-4, 144-145, 248, 208-216, 124.

није била примамљива за Јевреје због релативне економске изолованости од главних саобраћајница (Дунав, Сава, пруге), па стога и не чуди што су Чачак, Ужице, Јагодина, Крушевац, Параћин, Трстеник и друга места имали занемарљиве јеврејске заједнице.⁴⁰

је Београд. На територији Краљевине СХС/Југославије од 1919. до 1941. године постојало је између 117 и 120 СВЈО са у просеку 68.013 чланова. Од тога су 42 СВЈО биле на територији Србије и Војводине (30 изнад Саве и Дунава и 12 јужно од ових река).⁴¹ Малобројна заједница чачанских Јевреја припадала

ЈЕВРЕЈСКЕ ПОРОДИЦЕ НАСТАЊЕНЕ У ЧАЧКУ 1941. ГОДИНЕ	
Ешкенази	Нафтали, Ленка, Симо
Рубинштајн	Бела, Елизабета, Александар, Штефанија
Хирт	Тодор
Вилхелм	Михајло
Албахари	Јаков, Фина, Михајло
Шајер	Мирко, Лили
Кон	Павле, Олга
Штајниц	Густав
Хиршфелд	Бела, Ана, Марко
Милетић	Бранко, Наталија, Милан, Соња
Сигфрид	Фишер, Ида
Бер	Стефан
Стефановић	Вида
Караниколић/Ешкенази	Зоран, Јелисавета
Нафтали	Давид
Алберт	Августо

Друштвени профил јеврејске заједнице у Чачку

Током векова живота у дијаспори, Јевреји су од најстаријих времена организовани у јеврејске општине (хебрејски: кехила, кехил) које су временом изгубиле искључиво верски карактер и у модерно доба биле одговорне за готово целокупан живот јеврејске заједнице. Савез јеврејских вероисповедних општина Југославије (СЈВО) створен је 1919. године у Осјеку на иницијативу др Хуга Шпицера из Београда и др Фридриха Попса из Осијека, а за седиште савеза одређен

је крагујевачкој СЈВО која је указом из 8. октобра 1938. године, између осталих, обухватала срезове Трстенички, Жички, Драгачевски, Трнавски и Љубићки. Ова СВЈО није имала више од 160-200 чланова са Крагујевцем као местом са највећом јеврејском заједницом (1921. године 80 Јевреја; 1931. године њих 95), што је још један доказ о маргиналности чачанских Јевреја на карти југословенских јеврејских заједница.⁴²

Још један од важних облика организовања Јевреја у српском/југословенском друштву било је учешће и организовање

⁴⁰ Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 3-4, 144-145, 248, 208-216, 124.

⁴¹ <http://savezseg.org/savez-nekad/> (приступљено 20. 6. 2015); Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 39.

⁴² Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 2-4.

разних социјално-хуманитарних, културно-спортских и других српско-јеврејских друштава и организација, али и партиципација у већ постојећим друштвима (Соколи), што је био доказ изражене еманципације и континуираног успона у односима Јевреја са домаћим становништвом. Нека од важнијих друштава била су: Јеврејско женско друштво, Српско-јеврејска омладинска заједница, Ла Беневоленција (које је било веома утицајно у прве четири деценије XX века), затим Ла лира, ашкенаско друштво „Добротвор“, Српско-јеврејско певачко друштво, Јеврејска читаоница и многе друге широм Југославије које су се бавиле разним делатностима и учвршћивањем односа и положаја Јевреја у друштву.⁴³ Података о учешћу чачанских Јевреја у сличним друштвима готово и да нема, са изузетком Симе Ешкеназија који је био истакнути члан Соколског друштва. Такође, као гимназијалац је освајао награде на шаховским турнирима и по свему судећи био је члан шаховског удружења у Чачку које се окупљало у Креновом хотелу „Касина“.⁴⁴

Образовна и професионална структура јеврејског становништва Чачка била је у складу са државним просеком. Када говоримо о професионалној структури неопходно је најпре истаћи образовни профил јеврејске заједнице у Чачку. Јеврејски ученици у Југославији су по подацима из 1938/1939. године сачињавали 0,23% од ђака основних школа, 1,51% од

ђака средњих техничких школа, 2,57% гимназијалаца и чак 4% од ученика трговачких академија. Изузев основних школа, проценат јеврејских ђака далеко надмашује удео Јевреја у укупном становништву Краљевине Југославије (0,46%), што довољно говори о њиховој традиционалној усмерености ка образовању и школовању, као и оријентацији ка професионалном оспособљавању. Ситуација на универзитетима била је такође импозантна. Процент студената Јевреја кретао се у периоду од 1923. до 1939. године у просеку од око 4%, а тај број је сигурно био већи обзиром да је доста Јевреја студирало у иностранству.⁴⁵

Чачански Јевреји нису били изузетак од правила. Изузев малолетне деце (7) од 25 Јевреја који су живели у Чачку 1941. године њих 7 или 29,2% (Нафтали и Сима Ешкенази, Давид Нафтали, Стефан Бер, Бели Рубинштајн, Сигфрид Фишер и Вида Стефановић-Карио) су имали факултетске дипломе, мада је тај број вероватно већи, али недостатак извора онемогућава добијање комплетне слике образовне структуре чачанских Јевреја.⁴⁶ Ипак, случај породице Ешкенази довољно говори о значају и односу Јевреја према образовању, као и о њеној вредности уопште. Нафтали Ешкенази, отац познатог послератног чачанског судије Симе Ешкеназија, био је школовани геометар. Поред тога, био је велики библиофил са преко 2000 наслова (светски класици, историја уметности, теорија музике) у својој кућној библиотеци која је уништена у ратним годинама. Његова жена Ленка, родом из познате пожаревачке јеврејске породице Самуиловић, похађала

⁴³ Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, 36-54; Иван Хофман, *Српско-јеврејско певачко друштво (Хор „Браћа Барух“) - 125 година трајања* (Београд: Хор „Браћа Барух“, 2004); Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 48-56.

⁴⁴ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године; Марија Бокарев, *Породица Крен - зачетник индустрије у Чачку* (Чачак: МИАЧ, 2008), 32.

⁴⁵ Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 56-59; Коланин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 64-65.

⁴⁶ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

је женски интернат у Бечу који је примао само девојке из имућнијих породица. Симова најстарија сестра Наталија завршила је француски језик и постала познати београдски професор. Нафталијева друга ћерка Јелисавета завршила је трговачку академију у Београду и радила као службеник Хипотекарне банке, док је Симова сестра од стрица Стела Ешкенази била примабалерина београдског Народног позоришта. На крају, Сима Ешкенази је због одличног успеха и других похвала био ослобођен полагања матуре у гимназији, након које је уписао Правни факултет у Београду где је био један од бољих студената (студије које су трајале четири он је завршио за три године). Куриозитет представља чињеница да је Сима Ешкенази требало да студира на Сорбони, али се „због својих другова из Чачка“ одлучио за Београд. На примеру породице Ешкенази врло се јасно може сагледати однос као и свесност улагања у школовање и образовање, што је био случај са већином породица у јеврејској заједници Краљевине СХС/Југославије.⁴⁷

Професионална структура пратила је образовну и често се карактерише као обрнута пирамида у односу на структуру целокупног становништва Краљевине. Наиме, по попису из 1931. године у пољопривреди, сточарству, рибарству (76,3%), индустрији и занатству било је запослено преко 87% становника, док је у тзв. непродуктивним занимањима било запослено негде око 10 процената. Учешће Јевреја било је посебно изражено у овој другој групи, а по подацима из 1937. године око 80% свих запослених Јевреја радило је у банкарству, трговини,

занатству и индустрији, док их је око 11% било запослено у слободним занимањима, државним и самоуправним установама.⁴⁸

Неки од фактора који су утицали на професионалну оријентацију Јевреја били су наслеђено материјално богатство, као и утицај религије на формулацију материјалног благостања, међународна распрострањеност повезаност јеврејских заједница и традиционална свест о значају школства и образовања. Трговина је, као традиционална делатност, запошљавала трећину радно способних југословенских Јевреја. Главни разлози великог утицаја у овој делатности су коришћење модерних средстава комуникације (маркетинга, рекламе, телефона и радија), као и међународне везе са европским јеврејским компанијама, поготову онима у Солуну, Истанбулу, Бечу и Будимпешти.⁴⁹ Банкарство је такође била делатност где су се Јевреји истицали, па је тако од 75 запослених у Београдском заводу између 1929. и 1932. године било 25 Јевреја, док је 1937. године у управама београдских банкарских установа било 84 Јеврејина од 143 запослена и чак 20 директора од укупно 30 у истом периоду.⁵⁰ Требало би поменути и то да су југословенски Јевреји били познати по издавачкој делатности, али и као лекари, професори, адвокати,

⁴⁸ Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 62-63; Антун Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945*, књ. 1 (Београд: Народна књига), 189, 191.

⁴⁹ Радио-апарат је у међуратном периоду у Југославији био „играчка“ богатих, а како су Јевреји углавном спадали у имућнији и образованији део становништва, онда не чудно што су веома брзо спознали маркетиншки потенцијал овог медија створивши тако предност над такмацима који су и даље користили традиционалне методе. [Ранка Гашић, *Београд у ходу ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке на београдску елићу 1918-1941* (Београд: Институт за савремену историју, 2005), 106-107]

⁵⁰ Весна Алексић, *Банка и моћ* (Београд: Стубови културе, 2002), 77-78; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 108-110.

⁴⁷ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године; Аноним, „Освиг“, *Глас библиотеке*, бр. 4, 4. 1. 1991, 35.

чиновници, занатлије, инжењери, мењачи, али је и међу њима било нижих слојева, а то су углавном били они са југа државе, углавном из Македоније.⁵¹

Професионална структура чачанске јеврејске заједнице једнако је импресивна и у истој равни са државним просеком, мада због недостатка релевантних извора не можемо конструисати њен коначни облик. Не рачунајући децу (7) и жене (8), изузев Јелисавете Караниколић-Ешкенази и Виде Стефановић (Карио), као и пет породица за које недостају информације (Шајер, Кон, Штајниц, Хиршфелд, Милетић), од 12 пунолетних и радно способних чачанских Јевреја била су два лекара, три чиновника и по један инжењер, књиговођа, професор, геометар, трговац, судски приправник и радник.⁵² Стефан Бер био је доктор, као и Вида Стефановић (рођена Карио) која је била је лекар опште праксе.⁵³ Сигфрид Фишер је по занимању био инжењер⁵⁴, Бели Рубинштајн књиговођа у компанији „Крен и Станковић“⁵⁵, Тодор Хирт трговац, Михајло Вилхелм чиновник фирме Луја Хирта, Јаков Албахари чиновник и приправник чачанске Поште, Јелисавета Ешкенази је радила као чиновник у београдској Хипотекарној банци⁵⁶, Давид Нафтали је био професор, док је једини радник био

Августо Алберт који је живео у Рајићевој улици.⁵⁷

Нафтали Ешкенази био је геометар у пензији, али се бавио и услужном делатношћу (био је власник позамантерије, радње у којој су се продавала дугмад, конци, анилинске боје и друго), док је његов син Сима Ешкенази био судски приправник, а после рата еминентни чачански судија Општинског и Окружног суда.⁵⁸ О имућности и друштвеном статусу ове јеврејске породице довољно говоре и подаци да је отац Симе Ешкеназија пред рат желео свом сину да купи аутомобил, као и то да су веома брзо након досељавања у Чачак, првих година након Великог рата, купили кућу од чачанског судије Ђосића на плацу преко пута Градског парка (данашња „Винара“).⁵⁹ Јевреји су били познати и по новинарству и издавачкој делатности, а издавачка кућа „Геца Кон“ била је само једна од многих у Краљевини Југославији. Ову, тада већ традиционалну праксу Јевреја, оправдао је у Чачку Сима Ешкенази који је као гимназијалац, заједно са својим другом из разреда Радомиром Тодоровићем, покренуо ђачки часопис „Освит“ почетком 1933. године, а садржај часописа сачињавале су песме, репортаже, приче, прикази књига и есеји.⁶⁰

На професионалну структуру, не само у Чачку него и уопште, утицало је

⁵¹ Више у: Гашић, *Београд у ходу ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке на београдску елићу 1918-1941*, 199-205; Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 57-68.

⁵² МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

⁵³ Е. В. „Лекарка и мајка Др Виде Стефановић“, *Чачански џилас*, 2. март 2012.

⁵⁴ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41; У извештају не стоји који област инжењерства је практиковао Сигфрид Фишер.

⁵⁵ Више о компанији „Крен и Станковић“ у: Бокарев, *Породица Крен - зачетник индустрије у Чачку*, 141-150.

⁵⁶ Историјских извора о Лују Хирту готово и да нема, осим да је 1901. године, заједно с Леополдом Феферманом, отворио пекмезарску радњу у Жежевици. [Младен Стефановић, *Хроника Жежевице, Бањице, Лишнице и Рајца*, (Београд, 1998), 62]

⁵⁷ Професор Давид Нафтали је био стрељан већ између априла и јуна 1941. [МИАЧ, ГП, К-55, Ф VII, бр. 175]

⁵⁸ Аноним, „Драгослав Цвијовић - нови председник Окружног суда у Чачку“, *Чачански џилас*, 31. март 1967.

⁵⁹ Отац Симине мајке Ленке Жак Самуиловић био је фармацеут, док су њена браћа по оцу држали банку у Загребу. Они су страдали у логору Јасеновац (осим Бориса који је преко Италије 1943. године побегао у Јужну Америку). [Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Нагалији Наумовић 25. маја 2015. године]

⁶⁰ Аноним, „Освит“, *Глас библиотеке*, бр. 4, 4. 1. 1991, 36-43; Аноним, „Нови часопис у Чачку“, *Чачански џилас*, 5. март 1933.

и то што су Јевреји били углавном становници градских средина. Свега око 5% Јевреја живело је у сеоским срединама Краљевине СХС/Југославије, што је умногоме допринело опредељивању за занимања типична за менталитет градске средине. Јевреји Чачка су такође живели у центру вароши и то у Синђелићевој улици, као и улицама Кнеза Милоша, Војводе Степе, Рајићевој, Љубићкој и Ломиној, а ако се овоме придода професионални профил, чачанска јеврејска заједница била је типична не само за југословенске, већ и за прилике које су владале у већини њихових заједница у Европи.⁶¹

Положај Јевреја и антисемитизам у Чачку 1918-1941. године

Формално-правни и фактички положај Јевреја у Чачку може се посматрати кроз призму уставно-правних регулатива и закона Краљевине СХС/Југославије, као и односа државе и јеврејске заједнице према идеологији ционизма. Јеврејска заједница је у Краљевини третирана не као национална мањина, већ као верска заједница. Након Великог рата до 1921. године задржан је правни статус из Устава Краљевине Србије из 1888. године који је важио пре уједињења. Видовдански устав из 1921. и Октроисани устав из 1931. године донели су слободу вероисповести као и равноправност пред законом свих признатих верских заједница, затим уређивање сопствених верских и других послова унутар заједнице, као и управљање лично својином и имовином у складу са законом.⁶² Постојале су и посебне уредбе које су се односиле искључиво на јеврејску заједницу. Закон о верској заједници Јевреја у Краљевини

Југославији донет је 13. децембра 1929. Године. Он је, између осталог, само учврстио законску позицију јеврејске заједнице и утврдио висину годишње државне субвенције.⁶³ Тридесетих година, посебно након 1933. и доласка Адолфа Хитлера на власт у Немачкој, долази до значајног прилива Јевреја из области Средње и Источне Европе у Краљевину, али и појачане пропаганде нацистичког режима које је допринео јачању антисемитизма и доношењу посебних закона који су кулминирали антијеврејским законима из 1940. године. Све до 1938. године и аншлуса Аустрије, југословенске власти нису заустављале улазак јеврејских емиграната, али је током 1938. године донето низ ограничавајућих мера које су добиле свој епилог Уредбом о страним Јеврејима из октобра 1939. године која је донела уселеничке квоте и омогућавала улазак „али не свију и свакога“.⁶⁴ Југословенске власти су први пут средином 1940. године донеле дискриминационе мере које су се односиле на југословенске Јевреје. Министарски савет је 5. октобра 1940. године донео две антијеврејске уредбе. Прва Уредба је регулисала мере које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране којом је практично забрањено пословање свим велетрговинама животних намирница чији су власници или сувласници били Јевреји. Друга Уредба, која се односила на упис Јевреја на универзитете, више и средње учитељске и друге стручне школе, имала је за циљ донешење цензуса по коме се проценат јеврејских ученика и студената морао свести на просек њиховог удела у укупном становништву Краљевине. Упркос јачању антисемитизма друге дискри-

⁶¹ МИАЧ, ГП, К-54, Ф V, бр. 8/41.

⁶² Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 123.

⁶³ Исто, 124.

⁶⁴ Исто, 13-140.

минационе уредбе нису доношене све до краха Југославије у априлском рату 1941. године.⁶⁵

Однос југословенске државе према идеологији ционизма⁶⁶ такође одражава постојеће односе државе и друштва према јеврејској заједници у Краљевини СХС/Југославији. Круна ционистичког покрета била је Балфурова декларација из 1917. године, потписана у Лондону, која је представљала основу за стварање будуће јеврејске државе у Палестини. Велика Британија и окупирана Краљевина Србија, преко опуномоћеног министра Миленка Веснића, биле су прве потписнице ове декларације за „стварање народног дома за јеврејски народ“. Подршка државе ционизму пренела се и на Краљевину СХС/Југославију, а тај благонаклони однос проистиче из два кључна разлога. То су континуитет са либералним грађанским поретком Србије оличен у законима који се пренео и на јужнословенску државу, као и спољнополитички моменат, јер је Велика Британија, мандатна сила у Палестини и стожер ционистичког покрета, била ратни савезник Србије и једна од главних ослонаца у спољној политици југословенске државе.⁶⁷

Положај чачанских Јевреја може се генерално оценити као типичан за међуратну Југославију. Не постоје индиције или сведочанства било каквих инцидената на релацији становништва Чачака

и његових јеврејских резидената све до 1941. године. На положај, еманципацију и интегрисаност Јевреја у друштво утицала су свежа сећања херојстава и жртвовања Јевреја у српској војсци за време Великог рата, што је условило да већина становника гледа на Јевреје као на „Србе Мојсијеве вере“. Даље, већина чачанских Јевреја рођена је на југословенском тлу те су стога представљали интегрални и постојани фактор у друштву. Прихватање хришћанства, као у случају Божидара Милетића (прихватио хришћанство пре 18. године) и готово целокупне породице Ешкенази (осим Нафталија), такође је допринело позитивној слици о Јеврејима, иако су покрштавања, поготово након 1933. године, била углавном резултат предострожности и страха. Ционизам у међуратној Србији углавном је везан за веће јеврејске заједнице у Београду, Лесковцу и Нишу, па се недостатак података о ционизму у Чачку може протумачити тако да је мала чачанска јеврејска заједница, узевши у обзир све наведене факторе, представљала неодвојив елемент чачанске вароши у том периоду.⁶⁸

На примеру породице Ешкенази можемо донекле сагледати однос Јевреја са домаћим становништвом. Чланови породице Ешкенази, осим Нафталија - Ленка (Стела), Јелисавета (Сара), Наталија (Естера) и Сима (Шемаја) - прихватили су хришћанство свакако пре 1933. Године, што довољно говори о утицају и односу према средини у којој су живели. Ешкенази су након преласка у хришћанство као славу узели Светог Стефана (9. јануар), а Сима Ешкенази је говорио да је прешао у хришћанство јер му се није

⁶⁵ Исто, 142; Више о међуратном положају Јевреја у Европи у: Јисраел Гутман, Хаим Шацкер, *Холокауст и његово значење* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 15-42.

⁶⁶ Ционизам представља политичку програм и покрет европских Јевреја која се базирала на идеји „повратка у Израил“ и поновно стварање државе у Палестини [више у: Жак Дига, *Културни животи у Европи* (Београд: Клио, 2007), 174-178]

⁶⁷ Кољанин, *Јевреји и антијеврејство у Краљевини Југославији 1918-1941*, 70-80; Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 68-83.

⁶⁸ Значајнији ционистички покрети постојали су углавном међу већим јеврејским заједницама Београда, Шапца, Пирота, Лесковца и Ниша. [Лебл, *До „коначног решења“ Јевреји у Србији*, 56-57, 82-86, 169-170, 266-275]

свиђало његово јеврејско име Шемаја.⁶⁹ Сима је био веома привржен својим друговима из Гимназије због којих је, по његовим речима, уместо Сорбоне изабрао Правни факултет у Београду после ког се из истог разлога вратио у Чачак где је и остао све до смрти јануара 1989. године. Након априлског рата 1941. године Сима и његови родитељи, Нафтали и Ленка, били су међу првима ухапшени и интернирани у логоре.⁷⁰ Током тешког периода заробљеништва породица Матовић је, заједно са Белом Филиповић, пружала несебичну помоћ у виду слања пакета у логор и чувања својине и имовине породице Ешкенази, а то само по себи говори о статусу у друштву и односу средине према овој породици. Током ратних година Сима је прузео презиме Ерић, а након рата је говорио „Ја сам Србин, мени су Срби спасили живот“, што је јасан доказ којем менталитету, простору, друштву и држави је ова знаменита чачанска породица полагала своју оданост.⁷¹

Сама реч антисемитизам кованица је новијег доба. Први пут је овај израз употребио Вилхелм Мар 1873. године и он се везује углавном за организовани покрет или манифестацију уперену против Јевреја.⁷² Модерни антисемитизам, настао у другој половини XIX века, на-

слањао се на традиционалне оптужбе за „деицид“ (убиство Христово), али се по први пут јавља у организованом облику у програмима политичких странака и другим формама, а своју кулминацију и најрадикалнији облик доживљава у расистичком и антисемитском програму Хитлерове Националсоцијалистичке партије.⁷³ Јевреји су оптуживани, између осталог, за комунизам, економску доминацију и светску заверу, да би временом антисемитизам захватио све слојеве становништва. Немачки писац Томас Ман (1875-1955) га се гнушао и говорио је да он представља „аристократизам светине“ и негодовао је због међуратне интелигенције „које се стапала са увреженим мишљењем“.⁷⁴

У Краљевини СХС/Југославији антисемитизам ни по обиму ни по интензитету није био на нивоу као у неким земљама, поготово Средње Европе. Све до 1941. године инциденти се могу категорисати као појединачни и изоловани, углавном без насиља, док организованих странака и институција у међуратној Југославији није ни било.⁷⁵ Све до тридесетих година, када се антисемитизам јавио као „увозни производ“ из Средње Европе, однос према Јеврејима био је на граници филосемитизма, што се да закључити из примера чачанске породице Ешкенази. Офанзивну спољну политику Хитлеровог режима осетила је и Југославија у коју је дошла, између осталих, и политика антисемитизма. Она се манифестовала

⁶⁹ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године.

⁷⁰ Нафтали Ешкенази је стрељан у логору Бањица, док је Ленка страдала такође у Београду у злогласним душегупкама („камионима смрти“). [Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године; О страдањима у логорима Бањица и Сајмиште види у: Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 55-95]

⁷¹ Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године.

⁷² Дига, *Културни животи у Европи*, 174; Голдберг Рејнер, *Јевреји. Историја и религија*, 183-188.

⁷³ Етингер, *Историја јеврејског народа*, 373-381; 467-483.

⁷⁴ Томас Ман, *Јеврејско мишљење* (Вршац: Библиотека Несаница 2006), 33, 64.

⁷⁵ Кољанин, *Јевреји и антијеврејство у Краљевини Југославији 1918-1941*, 184-202; Иво Голдштајн, *The Jews in Yugoslavia 1918-1941. Antisemitism and the struggle for equality* (Будимпешта: ЦЕУ, 2005), 2-13; Јован Булибрк, *Историографија холокауста у Југославији* (Београд: ПБФ-ИТИ, 2011), 33-41.

углавном преко штампе, али и у другој половини 30-их преко политике ЈНП „Збор“ Димитрија Љотића. Лист „Мале новине“ 1933. и 1934. године објављивао је текстове о проблему „немачки Јевреји“,⁷⁶ београдски „Политички гласник“ је још двадесетих година објављивао текстове и карикатуре на тему јудеофобије и опасности од јеврејског комунизма, док су у другој половини 30-их штампана два илегална издања сатиричног дела „Протокола сионских мудраца“ (1935. и 1939. године) иза којег се налазила највероватније руска емиграција.⁷⁷

Чачак није био изузетак од правила када се ради о манифестацијама антисемитизма. Сведочанства о отвореним вербалним и другим сукобима са домаћим Јеврејима нема, а из свега приложеног да се закључити да чачански Јевреји нису посматрани као „страни елемент“ у друштву. Међутим, поједини штампани медији су спорадично објављивали текстове са антисемитским садржајима, па је тако „Чачански глас“ 1933. године објавио текст „Јевреји долазе“ који је говорио о маси надолazeћих немачких Јевреја „који су исисали немачки народ а сад хоће и нас“, као и то да „иако имају новаца нека обиђу Југославију и нека иду у Палестину“.⁷⁸ „Преглед црквене епархије жичке“ (ПЦЕЖ) у својим текстовима током 20-их и 30-их такође садржи антисемитске текстове који се углавном баве традиционалним оптужбама за „ригуално убиство“, комунизам и светску заверу. Тако се у тексту из 1921. године у негативној конотацији говори о процесији „жртво-

вања“ животиња⁷⁹, док се у тексту из 1923. године жестоко критикују „јеврејски болшевизам“ и његови прваци Маркс, Енгелс, Бабел и други који су имали за циљ „уништење светог крста кога они намеравају да замене јеврејском звездом „пентаграмом““.⁸⁰ У једном дужем тексту из 1926. године примећује се да је антисемитизам базиран на економском, финансијском и привредном принципу. Наиме, реч је о историји породице Ротшилд и њиховом начину и систему богаћења којим се објашњава тежња ка светској доминацији и угњетавању маса. Такође, цитирају се делови из „Протокола сионских мудраца“ преко којих се објашњава „совјетска историја“ Јевреја и њихова тежња ка конспиративном деловању на слободна и хришћанска друштва.⁸¹ У другој половини 30-их текстови постају нешто радикалнији, па се тако Јевреји упоређују са „Антихристом“ и оптужују за егоизам и шовинизам, а све у контексту јеврејског „десицида“ (Христовог убиства), а наводи се и како су Ирод и јеврејски народ радили у име „својих себичних личних и рачуна своје нације“.⁸² Лист преноси и делове „Анти-јеврејског буквара“ штампаног у Немачкој 1938. године⁸³, као и анализу „јеврејске троглаве хидре“ која је свету донела три зла: комунизам, масонерију и капитализам.⁸⁴

Малобројна јеврејска заједница била је неодвојиви део чачанског друштва у

⁷⁶ Види: Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*, 161-164.

⁷⁷ Више о антисемитизму у југословенској штампи: Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918-1941*, 202-223.

⁷⁸ Аноним, „Јевреји долазе“, *Чачански глас*, 8 октобар 1933.

⁷⁹ Текстови из 20-их година углавном су настали под утицајем руске емиграције у Краљевини СХС. [Аноним, „Мисли св. Јована Златоустог о потреби молитве“, *ПЦЕЖ*, бр. 10, октобар 1921]

⁸⁰ Аноним, „Голгота Русије“, *ПЦЕЖ*, септембар-октобар 1923.

⁸¹ Аноним, „Јеврејство“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, мај 1926, 115-120; *ПЦЕЖ*, бр. 11, новембар 1936, 23.

⁸² *ПЦЕЖ*, бр. 6, јун 1937, 16; Аноним, „Прича о вуку и јагњету“, *ПЦЕЖ*, бр. 1, јануар 1928, 8.

⁸³ Аноним, „Вести“, *ПЦЕЖ*, бр. 5, мај 1938, 25.

⁸⁴ Аноним, „С.О.С.“, *ПЦЕЖ*, бр. 11, новембар 1936, 4-5.

међуратном периоду, па се и поред недостатка чврстих доказа може закључити да су Јевреји у Чачку били „на домаћем терену“. Спорадичне појаве антисемитизма у локалној штампи више су резултат праћења трендова модерног антисемитизма него општег стања у вароши. Иако је Чачак био на маргини када су у питању јеврејске заједнице у Краљевини СХС/Југославији, ипак се може тврдити да су чачански Јевреји знаменитост и неизоставни део историје града.

Извори:

Необјављена архивска грађа:

1. Међуопштински историјски архив Чачак (МИАЧ), фонд: Градско поглаварство Чачак (1941)

Објављени извори и архивска грађа:

1. Никола Баковић, „Одељак из Српског дневника Роде Роде о посети Чачку и Овчарско-кабларској клисури 1915. године“, *Изворник, Грађа МИАЧ*, 30 (2014), 15.
2. *Дефиницијски резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године, књ. II, Присујно становништво по вероисповести* (Београд, 1938)
3. *Прелиминарни резултати пописа становништва у Краљевини Срба, Хрватина и Словенаца од 31. јануара 1921.* (Сарајево, 1921)

Штампа:

1. *Глас Библиотеке* (1991)
2. *Прејлед црквене епархије жичке* (1921-1938)
3. *Чачански глас* (1933, 1967, 2012)

Интервјуи:

1. Изјава Анице Ешкенази-Чековић и Ленке Василић, потомака Симе Ешкеназија, дата Милану Лишанчићу и Наталији Наумовић 25. маја 2015. године

Литература:

1. Весна Алексић, *Банка и моћ* (Београд: Стубови културе, 2002)
2. Јаша Алмули, *Старадање и савремена српска Јевреја* (Београд: Завод за уџбенике, 2010)
3. Срђан Баришић, *Јевреји у Београду* (Београд, 2005)
4. Марија Бокарев, *Породица Крен - зачетник индустрије у Чачку* (Чачак: МИАЧ, 2008)
5. Ранка Гашић, *Београд у ходу ка Европи. Културни утицаји Британије и Немачке на београдску елију 1918-1941.* (Београд: Институт за савремену историју, 2005)
6. Д. Џ. Голдберг, Џ. Д. Рејнер, *Јевреји. Историја и религија* (Београд: Клио, 2003)
7. Иво Голдштајн, *The Jews in Yugoslavia 1918-1941. Antisemitism and the struggle for equality* (Будимпешта: ЦЕУ, 2005)
8. Јисраел Гутман, Хаим Шацкер, *Холокауст и његово значење* (Београд: Завод за уџбенике, 2010)
9. Жак Дига, *Културни животи у Европи* (Београд: Клио, 2007)
10. Д. Ј. Елазар, *Balkan Jewish Communities: Yugoslavia, Bulgaria, Greece, and Turkey* (1984)
11. Шарл Етингер, *Историја јеврејског народа* (Београд: Гинко, 1996)
12. Драгана Кнежић-Поповић, „Историја слободних професија од ARTES LIBERALES до савременог доба“, *Страни правни животи* (2/2008)
13. Милан Кољанин, *Јевреји и антијеврејски појави у Краљевини Југославији 1918-1941.* (Београд: Институт за савремену историју, 2008)
14. Жени Лебл, *До „коначног решења“. Јевреји у Србији* (Београд: Чигоја штампа, 2002)
15. Жени Лебл, *Плима и слом* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1990)
16. Томас Ман, *Јеврејско питање* (Вршац: Библиотека Несаница, 2006)

17. Милан Лишанчић, „Америчко друштво у међуратном периоду у романима Френсиса Скота Фицџералда и Џона Штајнбека“, *Зборник радова народног музеја* XLII (2012)
18. Арно Мецлер, *Улога и будућности слободних занимања у европском цивилном друштву 2020* (Брисел: Европски господарски и социјални одбор, 2014)
19. Антун Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац 1941-1945*, књ. I (Београд: Народна књига, 1986)
20. Михаило Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912-1918*. (Београд: Филип Вишњић, 1995)
21. Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*. (Београд: Нолит, 1988)
22. Кринка В. Петров, *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу* (Београд: Народна књига; Алфа, 2001)
23. Ненад Поповић, *Јевреји у Србији 1918-1941*. (Београд: Институт за савремену историју, 1997)
24. Младен Стефановић, *Хроника Јежевице, Бањице, Лињнице и Рајца* (Београд, 1998)
25. Елијас Таубер, *Јевреји као неразвојни дио развоја иривреде и културе у БИХ* (Сарајево, 2006)
26. Јован Ђулибрк, *Историографија холокауста у Југославији* (Београд: ПБФ-ИТИ, 2011)
27. Ерик Хобсбаум, *Крај културе* (Београд: Архипелаг, 2014)
28. Иван Хофман, *Српско-јеврејско њевачко друштво (Хор „Браћа Барух“) - 125 година израња* (Београд: Хор „Браћа Барух“, 2004)

„Coming out from anonymity” – Jews in Cacak up to 1941

The paper analyses social position, as well as social –demographic characteristics of Cacak Jewish community up to 1941. Although not numerous, Cacak Jews represent historical value, curiosity and with their characteristics help in getting a bigger picture of Cacak society in the period between the wars.

The number of Jews in the Kingdom of SCS/ Yugoslavia did not exceed 0, 53% out of the total number of population while in Cacak it was only 0, 24% in 1921 and about 0, 48% in 1941, thus it can be concluded that Cacak Jewish community, as well as Yugoslav one, belonged to minor one in the whole of Europe.

Differently from demographic features which were not on European average, social, educational and professional structure of Cacak Jews certainly was. Throughout the history, Jews in Ca-

cak mainly presented intellectual elite and upper middle class in generally rural Cacak society in the period between the wars. Profile of Cacak family Ashkenazi is a clear example of this condition but it also reflects a general picture of Jewish communities in Serbia.

There was no anti-Semitism in Cacak town apart from ‘modernity’ between the wars which was coming from Russia in the 20s and Hitler Germany in the 30s and which could be found in some newspapers and magazines in Cacak. The status of Jews in the Kingdom was based on laws and special regulations, but relationship towards Cacak Jews was close to phylo-Semitism contributing in that way to homogeneity of Cacak society and creating a complete ‘domestic atmosphere’ where Jewish families lived and created freely and undisturbed.

Milan LISANCIC, M.A.
Natalija NAUMOVIC

„La sortie de l’anonymat” – les Juifs à Cacak jusqu’à l’année 1941

Cette étude analyse la position sociale, ainsi que les particularités socio-démographiques de la communauté juive de Cacak jusqu’à l’année 1941. Bien que peu nombreux, les Juifs de Cacak représentent une attraction historique, une curiosité et avec leurs caractéristiques aident à l’obtention d’une image complète de la société de Cacak durant la période d’entre-deux-guerres.

Le nombre de Juifs dans la Royaume SHS/ la Yougoslavie ne dépassa pas 0,53% du chiffre total des habitants, tandis que ce rapport à Cacak fut à peine entre 0,24% en 1921 et vers 0,48% en 1941 et, par conséquent, on peut constater que la communauté juive de Cacak, tout comme la communauté yougoslave, appartient à l’une des plus mineures dans l’Europe entière.

À la différence des particularités démographiques qui ne furent pas dans la moyenne européenne, la structure sociale, instructive, ainsi que professionnelle des Juifs de Cacak le fut certaine-

ment. Durant l’Histoire, les Juifs représentèrent à Cacak l’élite intellectuelle et la classe moyenne supérieure dans la société de Cacak, rurale en général, de la période d’entre-deux-guerres. Le profil de la famille Eshkenazi de Cacak est une représentation précise de cette situation, mais elle reflète principalement aussi l’image générale des communautés juives dans la Serbie toute entière.

Il n’y eut pas en fait d’antisémitisme dans la ville de Cacak, à part la „modernité” d’entre-deux-guerres qui arriva dans les années 20 de Russie et dans les années 30 de l’Allemagne d’Hitler et qui fut suivie dans une certaine mesure par quelques journaux et revues de Cacak. En dehors du fait que le statut des Juifs dans le Royaume fut établi sur des lois et des clauses particulières, la relation envers les Juifs de Cacak avoisina le philosémitisme en contribuant à l’homogénéité de la société de Cacak, mais également en créant une „atmosphère chaleureuse” absolue dans laquelle les familles juives vécurent et travaillèrent tranquillement.

Milan LISANCIC, M.A.
Natalija NAUMOVIC

1 - Ленка Ешкенази са децом у околини Чачка (око 1930)

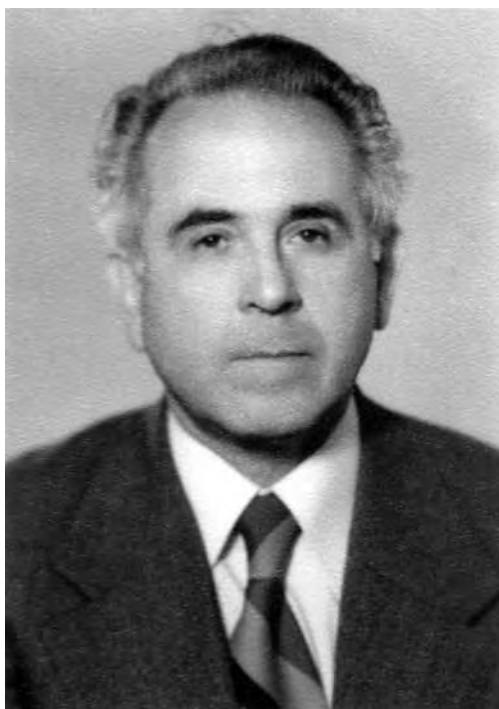
2 - Сара Симо и Најталија Ешкенази

3 - Зоран Кара-Николић (син Сарин), Сара и Симо Ешкенази у Београду изред Друији свейтски рай

4 - Симо Ешкенази у Чачку њед Друџи светјски райџ

5 - Симо Ешкенази као судија Окрузној суда у Чачку седамдесетјих јодина XX века

6 - Ленка и Аница, ћерке Сима Ешкеназија осамдесетјих јодина XX века у Чачку